

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

GUIDELINES AND POLITICAL PSYCHOLOGY CHALLENGES WITHIN TODAY'S SOCIETY DEVELOPMENT

УДК 159.9

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-5274-574X

Iryna_zhadan@ukr.net

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Проаналізовано уявлення про компоненти та прояви громадянської компетентності, обґрунтовано припущення про зумовленість її розвитку соціально-психологічними чинниками. Виокремлено наукові підходи до конструювання моделей громадянської компетентності: 1) на основі переліку компетенцій, які входять до кожного з компонентів моделі; 2) на основі переліку індикаторів компетентності; 3) на основі виокремлення компетентностей, які забезпечують бажаний результат на різних етапах виконання ролі громадянина. Громадянську компетентність визначено як інтегративну характеристику особистості, що ґрунтується на якостях (цінності, мотивації, настановлення, ставлення, ідентичності) та кваліфікаційних ознаках (здатності, готовності), необхідних і достатніх для ефективного виконання ролі громадянина. Показано, що громадянська компетентність не може бути сформована на основі знань та умінь навіть найвищого рівня і зумовлюється насамперед соціально-психологічними чинниками. Представлено соціально-психологічну модель громадянської компетентності, вибудовану відповідно до уявлення про формування здатностей і готовностей до виконання ролі громадянина на основі комплексу особистісних якостей (тобто здатності і готовності забезпечуються відповідними конфігураціями соціально-психологічних якостей, які актуалізуються відповідно до ситуації). Пропонований конструкт може виконувати функцію ідеальної соціально-психологічної моделі громадянської компетентності, водночас у разі

виокремлення індикаторів розвитку показників вона може бути операционалізована й емпірично верифікована. Представлено аргументи на користь ідеї про визначальний вплив соціального середовища на розвиток громадянської компетентності. Показано, що середовище продукує певний дискурс громадянськості і підтримує (чи обмежує) практики, визначаючи координати простору громадянської взаємодії і встановлюючи її норми та правила, формулюючи зрештою соціальне замовлення на певний формат громадянської компетентності. Виокремлено функції середовища, сприятливого для розвитку, визначено його ознаки та способи впливу.

Ключові слова: громадянська компетентність; соціально-психологічна модель; якості; кваліфікаційні характеристики; середовище; чинники розвитку.

Iryna V. Zhadan

PhD in Psychology, Senior Research,
Head of the Laboratory for Youth Political Behavior Psychology,
Institute for Social and Political Psychology
at National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-5274-574X

Iryna_zhadan@ukr.net

A SOCIO-PSYCHOLOGICAL MODEL OF CITIZENSHIP COMPETENCE

The article analyzes the components and manifestations citizenship competence. It provides the rationale for the assumption that citizenship competence development is determined by socio-psychological factors. The author identifies scientific approaches to different modeling of citizenship competence based on 1) the list of competencies included into each model component; 2) the list of competence indicators; 3) identification of competences providing the desired result on different stages of the citizen role performance. *Citizenship competence* is defined as an integrative characteristic of an individual which is based on qualities (values, motivations, attitudes and identities) and qualification characteristics (ability and readiness) necessary and sufficient to effectively perform the role of a citizen. Citizenship competence cannot be formed on the knowledge and skills base, even if being of the highest level. It is determined primarily by social and psychological factors. The idea about the abilities and readiness to perform the role of a citizen are formed through the development of a set of personal characteristics underlying the author's approach to constructing the model of citizenship competence presented in the article. In other words, secondary level competencies (abilities

and readiness) are provided by the relevant competency configurations of the primary level actualized in different situations. The suggested model can be viewed as an ideal socio-psychological model of citizenship competence, and at the same time it can be operationalized and empirically verified if the indicators are determined. The author puts forward some arguments to support the decisive impact idea over the social environment on citizenship competence development. The environment produces a certain citizenship discourse and supports (or restricts) practices, hence it determines the coordinates of the citizenship interaction space and sets up its norms and rules. So the environment formulates a social order for a certain format of citizenship competence. The author determines functions of the environment favorable for the development of citizenship competence, its features and ways of influence.

Keywords: citizenship competence; socio-psychological model; qualities; qualification characteristics; environment; development factors.

Постановка проблеми. Соціально-психологічна зумовленість розвитку громадянської компетентності акцентувалася ще в працях основоположників компетентнісного підходу (Münkler, 1997; Равен 2002). Проте зусилля громадських об'єднань та освітян тривалий час спрямовувалися переважно на розвиток когнітивного компонента компетентності, що забезпечувало набуття молоддю знань щодо власних громадянських прав та окремих умінь, які мають допомогти особистості їх захистити. Молодь вільно оперує поняттям «активність» і декларує власну готовність до неї, проте ці декларації або взагалі не конвертуються в компетентну громадянську участь, або ж обмежуються виявом протестної активності. Відтак проблема виокремлення соціально-психологічних компонентів громадянської компетентності та визначення умов їх розвитку набуває актуальності як у контексті активізації чинників її розвитку, так і в контексті поглиблення наукових уявлень про психологічне підґрунтя громадянської компетентності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Уявлення науковців про складники громадянської компетентності (громадянські компетенції) ґрунтуються на теоретичних підходах різного рівня узагальнення, що унеможливує їх систематизацію та ускладнює порівняння. Спробуємо виокремити ті моделі громадянської компетентності, які видаються найбільш продуктивними для вирішення завдань нашого дослідження, оскільки охоплюють соціально-психологічні компетенції.

Видається логічним почати аналіз з вимог компетентнісного підходу, який запроваджується в українській освіті. У методичних матеріалах, підготовлених у рамках розробок НУШ, представлено і структуру громадянської компетентності, компонентами якої, на думку розробників, є:

цінності і ставлення: «повага до людської гідності і прав людини», «толерантне ставлення до людей», «поцінювання рівності і справедливості», «відкритість і повага до інших думок, культур, переконань, поглядів, повага до людей», «громадянська свідомість», «відповідальність», «упевненість у своїх силах, самозарадність»;
навички: «автономного навчання», «аналітичного та критичного мислення», «конструктивної участі в житті місцевої громади та в процесі ухвалення рішень на всіх рівнях», «співпраці», «комунікативні», «ведення переговорів та мирного розв'язання конфліктів», «емпатії»;
знання: «самого себе і критична самооцінка», «знання та критичне розуміння світу» » (Рафальська та ін., 2017, с. 8).

Назви двох останніх компонентів представленої структури на перший погляд асоціюються з когнітивною компетенцією, проте, проаналізувавши їхнє змістове наповнення, можемо побачити і власне психологічні показники. Виокремлені авторами якості та кваліфікаційні ознаки у структурі громадянської компетентності не викликають заперечень, однак їх перелік не видається достатнім; водночас зміст окремих компетенцій, на нашу думку, потребує конкретизації або уточнення. Зокрема, категорія «громадянська свідомість» інтерпретується надто вузько, як усвідомлення важливості участі у виборах, натомість компетенція «знання та критичне розуміння світу» виглядає надто абстрактною. Пропонуючи свій перелік структурних компонентів громадянської компетентності, І. Трофимова, як і автори попередньої розробки, посилається на рекомендації Європейської комісії щодо ключових компетенцій для неперервної освіти. Однак компоненти її моделі дещо відрізняються не лише змістовим наповненням, а й кількісно (до знань, навичок, ставленнєвого та ціннісного компонентів додається компонент «ідентичності»). Як і автор попередньої структури, І. Трофимова до складу перших двох компонентів включає психологічні якості (такі як критична рефлексія, когнітивні здатності, креативність тощо). Дослідниця вважає громадянську компетентність трансверсальною (універсальною), спрямованою на розв'язання широкого кола проблем. Високий рівень розвитку громадянської компетентності особистості і спільноти, на її переконання, відкриває можливості для опанування «ефективних стратегій і методів управління новими ситуаціями», які виникають в умовах змін, а також «ненасильницьких способів унеможливлення і розв'язання... суперечностей і конфліктів» (Трофимова, 2015, с. 92). Ці позиції, на нашу думку, важливі для розуміння цілей громадянської поведінки і можуть бути індикаторами компетентності.

І. Трофимова вирізняє три рівні громадянської участі: мінімалізм, максималізм і критицизм. Компетенції кожного з рівнів відрізняються, відповідно і набір змістових елементів компонентів структури буде різним, а отже запропонована модель є орієнтовною.

Структурна модель громадянської компетентності, запропонована Р. Чулковою, являє собою перелік ключових компетентностей, кожна з яких розкривається через здатності. Авторка виокремлює компетентності: а) *дослідницьку* (здатності аналізувати й оцінювати ситуацію); б) *соціального вибору* (уміння здійснювати вибір і приймати рішення в конкретній соціальній ситуації, для розв'язання конкретних соціальних проблем); в) *соціальної дії* (реалізація прийнятого рішення); г) *комунікативну* (здатність до толерантної взаємодії з іншими в ході розв'язання соціальних проблем); д) *навчальну* (здатність до самоосвіти у світі, що змінюється) (Чулкова, 2014, с. 1). Пропонований Р. Чулковою перелік ключових компетентностей видається загалом логічним і таким, що відповідає уявленням про здатності, необхідні для виконання ролі громадянина. Однак поза увагою дослідниці залишився надзвичайно значущий, на нашу думку, аспект громадянської компетентності – прогностичний, адже антиципація і прогнозування наслідків своїх дій чи бездіяльності є важливою умовою ефективності громадянської поведінки.

З опертям на категорію «здатність» визначає громадянську компетентність і О. Шестопалюк, зосереджуючи увагу переважно на діяльнісному її вимірі: «громадянська компетентність... це здатність оперативно й ефективно діяти в ситуаціях соціальної взаємодії на основі інтегрального комплексу громадянських цінностей, якостей, пізнавального і практичного досвіду» (Шестопалюк, 2010, с. 5).

Відповідно до логіки виконання ролі громадянина вирізняє складники структури громадянської компетенції також Г. Мюнклер, виокремлюючи когнітивну, процедуральну і габітуальну компетентності як компоненти структури громадянської компетентності (Münkler, 1997). У складі кожного з компонентів дослідник розглядає відповідні компетенції:

- *когнітивна компетентність* передбачає: певний рівень знань про інституційну будову політичної системи, функціональні взаємозв'язки і взаємодії всередині системи та готовність і здатність до їх засвоєння; поінформованість щодо технічних та природничо-наукових проблем застосування новітніх технологій у тих випадках, коли рішення щодо їх застосування ухвалюються на політичному рівні;
- *процедуральна компетентність* забезпечується знаннями та здатностями, необхідними для реалізації можливостей впливу і партиципації (насамперед щодо змісту та обсягу повноважень інститутів політичної системи та правових процедур), а також здатностями до тактичної і стратегічної взаємодії задля проголошення своїх цілей і преференцій;
- *габітуальна компетентність* зумовлена здатностями і настановленнями на практичну реалізацію знань та розв'язання

проблем. Особливої ваги набуває тоді, коли йдеться про здобуття суспільних благ ціною обмеження або й відмови від власної вигоди (Münkler, 1997).

3-поміж переваг пропонованого підходу варто відзначити включення дослідником до переліку когнітивних компетенцій не лише власне знань (поінформованості), а й когніцій як готовності і здатності до набуття знань. Водночас функціонали габітуальної і процедуральної компетентностей, на нашу думку, перетинаються, адже ефективна взаємодія і є сумарною компетентності, а здатності до реалізації впливу і партиципації – інструментом. Відтак видаються проблематичними операціоналізація та оцінювання рівня процедуральної і габітуальної компетентності.

Дж. Равен основними складниками громадянської компетентності вважає:

- *внутрішні мотиваційні характеристики, пов'язані із системою цінностей* особистості (ініціатива, лідерство, інтерес до механізмів функціонування держави та організацій, уявлення про ймовірні їх впливи на особистість), підкріплені спеціальними знаннями;
- *уявлення та очікування, пов'язані з механізмами функціонування суспільства* (щодо ролі «Я» в організаціях і спільноті, щодо відповідальності та умов інноваційного розвитку);
- *адекватність трактування термінів*, які описують взаємодію («керівництво», «ухвалення рішень», «демократія», «рівність», «відповідальність», «підзвітність», «делегування відповідальності») (Равен, 2002).

Якщо абстрагуватися від авторського переліку чинників компетентної поведінки, модель громадянської компетентності, запропонована Дж. Равеном, видається надто спрощеною. Однак з урахуванням здатностей і готовностей (долучатися до діяльності високого рівня; сприяти тим, хто запроваджує нове і шукає більш ефективні способи розв'язання проблем тощо), які Дж. Равен вважає чинниками компетентності, структура громадянських компетенцій набуває більш виразних обрисів. Значну увагу дослідник приділяє розвивальному середовищу, яке, на його думку, є ключовим чинником розвитку громадянської компетентності, позаяк продукує ціннісні смисли, визначає бажані стилі поведінки, соціальні очікування тощо.

Два інших дослідники вивчали проблеми громадянської компетентності у розрізі проблем вищої освіти, а саме розвитку громадянської компетентності майбутніх учителів. О. Майданник, проаналізувавши інтерпретації громадянської компетентності в різних науках, дійшла висновку щодо продуктивності узагальненої моделі компетентності і виокремила в її структурі: знання, уміння, навички, переживання, емоційно-ціннісні

орієнтації та переконання особистості (Майданик, 2017, с. 86). В. Піддячий у структурі громадянської компетентності майбутнього педагога вирізняє: знання, уміння, практичні навички, способи мислення, професійні, світоглядні і громадянські якості та морально етичні цінності. На думку дослідника, динамічна комбінація перелічених елементів уможливує ефективність громадянської поведінки (Піддячий, 2017, с. 78).

Представлений огляд моделей громадянської компетентності відображає напрями пошуку науковців, орієнтованих на розв'язання педагогічних, політичних або міждисциплінарних проблем. Утім, проблематику громадянської компетентності досліджували і психологи. Так, Ю. Борець, вивчаючи особливості громадянської компетентності майбутніх фахівців соціономічного профілю, у структурі громадянської компетентності вирізняє суспільно-пізнавальну, нормативно-регулятивну і поведінково-діяльнісну компетенції (Борець, 2014). І. Попович у структурі громадянської компетентності виокремлює: «знання (про громадянське суспільство), громадянську свідомість та самосвідомість, громадянську спрямованість, прийняття демократичних ідеалів та цінностей, духовний розвиток особистості» (Попович, 2016, с. 228). Визначальними в розвитку громадянської компетентності, на думку дослідника, є національна культура та соціальні очікування особистості. Трикомпонентну структуру громадянської компетентності пропонує і Н. Мельник. Щоправда, змістове наповнення кожного з компонентів (ціннісного, діяльнісного і процесуального) дослідниця не деталізує, відтак не достатньо зрозумілим є розрізнення діяльнісного і процесуального компонентів (Мельник, 2018, с. 7).

Легко переконатись, що представлені психологами моделі громадянської компетентності відтворюють логіку науковців-педагогів, а їхні автори зосереджують свою увагу на окремих психологічних аспектах розвитку чи функціонування громадянської компетентності. Так, Ю. Борець розглядає функції компонентів компетентності, І. Попович – умови та чинники становлення, Н. Мельник – ціннісні складники компетентності.

Підсумовуючи результати аналізу моделей громадянської компетентності, можемо виокремити три підходи до їх конструювання. За першого підходу структура компетентності є фактично переліком компетенцій або упорядкована відповідно до логіки їх формування – від знань, цінностей, ставлень до готовності і здатності (В. Піддячий, О. Майданик, І. Трофимова та ін.). Другий підхід ґрунтується на визначенні індикаторів сформованості громадянської компетентності як системи здатностей, що забезпечує виконання функцій громадянина (такою є модель Р. Чулкової). Прихильники третього підходу «прив'язують» структурні елементи компетентності до етапів реалізації ролі громадянина (як, наприклад, Г. Мюнклер).

З огляду на викладене вище можемо констатувати наявність відмінностей у використанні понять «компетентність», «компетентності» та «компетенції» (Шепелева, 2016; Кострова, 2011). Не деталізуючи відтак ці відмінності, обмежимося стислим поясненням власного бачення їх співвідношення.

Громадянську компетентність ми розуміємо як інтегративну характеристику особистості, яка ґрунтується на якостях (цінності, мотивації, настановлення, ставлення, ідентичності) та кваліфікаційних ознаках (здатності, готовності), необхідних і достатніх для ефективного виконання ролі громадянина. Відповідно громадянські компетенції – це ті якості та кваліфікаційні ознаки, які на даному етапі розвитку суспільства забезпечують ефективність громадянської взаємодії.

Метою статті є представлення соціально-психологічної моделі громадянської компетентності студентської молоді та визначення умов середовища, сприятливого для розвитку громадянських компетенцій.

Виклад основного матеріалу дослідження. На основі результатів аналізу здобутків науковців та результатів власних досліджень ми зробили спробу побудувати соціально-психологічну модель громадянської компетентності. Її компонентами стали соціально-психологічні якості (перший рівень моделі) та кваліфікаційні ознаки (другий рівень моделі), які, на нашу думку, є необхідними і достатніми для ефективного виконання ролі громадянина. Пропонована модель (рис.) ґрунтується на припущенні, що здатності і готовності до виконання ролі громадянина формуються на основі комплексу якостей (цінностей, мотивацій, настановлень, ставлень, ідентичностей), конкретні репрезентації яких постають як окремі компетенції. При цьому компетенції другого рівня (кваліфікаційні ознаки) забезпечуються відповідними конфігураціями компетенцій першого рівня (соціально-психологічні якості), які актуалізуються відповідно до ситуації. Пропонована модель може виконувати функцію ідеальної соціально-психологічної моделі громадянської компетентності, водночас у разі виокремлення індикаторів розвитку показників вона може бути операціоналізована та емпірично верифікована.

Можна дискутувати з приводу того, які смисли і змісти показників виокремлених якостей (компетенцій) актуальні саме тут і тепер, адже в процесі культурно-історичного розвитку змінюються уявлення про функції громадянина, а відтак і про те, які саме компетенції є необхідними і достатніми для ефективного громадянства.

На кожному з етапів суспільного розвитку «образ бажаної» громадянської компетентності артикулюється соціальним середовищем, яке задає координати простору громадянської взаємодії і встановлює норми та правила такої взаємодії, а отже, є «замовником» певного формату громадянської компетентності. Водночас суб'єкти громадянської взаємодії, відповідно до

наявних здатностей і готовностей, продукують власні смисли, моделі, цілі, реінтерпретують пропозиції дискурсів, упроваджують нові практики, змінюють норми і правила, а часом і масштаби взаємодії, зумовлюючи трансформування середовища та уявлень про громадянську компетентність.

Соціально-психологічні якості				
<i>Цінності</i>	<i>Мотивації</i>	<i>Когнітивні настановлення</i>	<i>Ставлення</i>	<i>Ідентичності</i>
свобода	залучення	на критичний аналіз інформації	соціальна відповідальність	суб'єктна
законність	активності	на раціональне оцінювання ситуації	толерантність до невизначеності	громадянська
соціальна солідарність	досягнення не лише особистого, а й спільного блага	на рефлексивний аналіз нового досвіду	соціальний інтерес	політична
взаємоповага	впливу на політику і суспільство		соціальна довіра	національна
співробітництво	самоорганізації для розв'язання спільних проблем самоконтролю і саморефлексії			регіональна
				глобальна

Кваліфікаційні ознаки	
<i>Здатності</i>	<i>Готовності</i>
до аналізу ситуації і планування активності	до партиципації (участі в управлінні, розв'язанні проблем, причетності, співробітництва ...)
до антиципації і прогнозування наслідків своїх дій	до здобуття суспільних благ ціною обмеження або й відмови від власної вигоди
до тактичної і стратегічної взаємодії в ході розв'язання суспільних проблем	змінювати і контролювати власне життя та ініціювати зміни у найближчому оточенні
до критичної рефлексії	до вирішення проблем в умовах невизначеності
аргументувати свої пропозиції (оцінки, дії тощо)	до толерантної взаємодії при вирішенні соціальних проблем
оцінювати ризики	
вести дискусію	
активно слухати	
визначати, що відповідає власним інтересам і який політичний вибір дає змогу забезпечити ці інтереси найбільшою мірою	

Рис. Соціально-психологічна модель громадянської компетентності

Розвивальний потенціал середовища (дидактичного, громадянського, освітнього, соціального тощо) досліджувався під кутом зору різних наукових підходів. Визначено ознаки розвивального середовища: насиченість, структурованість, трансформаційність, поліфункціональність, варіативність, доступність, безпечність (Бутвина, & Гаврашенко, 2019; LeCompte, Blevins, & Riggers-Piehl, 2019; Семенова, 2014). Побудовано низку моделей розвивального освітнього середовища (Семенова, 2014; Ясвин, 1997; Рубцов, Панов, & Поливанова, 2004). Здійснено політологічне обґрунтування впливу середовища на формування громадянської компетентності як соціального явища і як результату соціалізації особистості (Подлесная, 2006). Визначено функції розвивального середовища, які зумовлюють розвиток соціальної компетентності: соціально-комунікативну, соціально-інтегративну та особистісно-формувальну (Нагайченко, 2010). Ю. Мануйлов звертає увагу на «нішеву» структуру розвивального середовища, де ніша визначається як обмежений простір можливостей для розвитку особистості (Мануйлов, 2013).

Вирізняють три способи впливу середовища на розвиток громадянської компетентності:

- *прямий* (через обмеження);
- *опосередкований* (через поняття, уявлення і види компетентності, які розвиваються);
- *непрямий* – через мотивування до бажаних форм поведінки, через стиль поведінки (афіліативна, силова чи поведінка досягнення), який переважає у суспільстві, та особливості суспільної структури (спільність системи цінностей, очікувань і способів сприйняття) (Равен, 2002).

У подальшому дослідженні середовище розвитку громадянської компетентності ми розглядатимемо як простір соціальної взаємодії, репрезентований дискурсом громадянськості і громадянськими практиками, що зумовлюють розвиток якостей та кваліфікаційних характеристик суб'єктів.

Практична/соціальна значущість дослідження Запропонована соціально-психологічна модель громадянської компетентності в разі її операціоналізації може стати основою при розробленні інструментарію для емпіричного дослідження очікувань та впливів соціального середовища на розвиток громадянської компетентності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Громадянська компетентність, як інтегративна характеристика особистості, визначається рівнем сформованості її якостей (цінностей, мотивацій, настановлень, ставлень, ідентичностей) та кваліфікаційних ознак (здатностей і готовностей), необхідних і достатніх для ефективного виконання ролі громадянина. Перелік громадянських компетенцій та

визначення їхніх еталонних показників на кожному з культурно-історичних етапів розвитку суспільства прямо чи опосередковано, з більшим чи меншим ступенем конкретизації визначає спільнота.

Громадянська компетентність – динамічне утворення, насамперед тому, що спектр вирішуваних громадянами проблем (економічних, політичних, екологічних, релігійних тощо) надзвичайно широкий, відтак неможливо в принципі передбачити і засвоїти необхідні для їх розв’язання знання. А отже, ніякий обсяг знань та умінь, засвоєних особою, не гарантує ефективного виконання нею функцій громадянина. До того ж факт обізнаності щодо своїх прав і свобод, і навіть певний рівень умінь, не зумовлюють безпосередньо виникнення мотивації до їх застосування. Тобто громадянська компетентність не може бути сформована на основі знань та умінь навіть найвищого рівня і зумовлюється насамперед соціально-психологічними чинниками. Відповідь на питання про те, які саме якості та кваліфікаційні характеристики забезпечують ефективність виконання ролі громадянина, дає запропонована нами соціально-психологічна модель громадянської компетентності.

Наступним етапом нашого дослідження буде визначення індикаторів для оцінювання показників виокремлених компетенцій, розроблення інструментарію і проведення емпіричного дослідження особливостей впливу соціального середовища на розвиток громадянської компетентності студентської молоді.

Список використаних джерел

Борец, Ю. В. (2014). Социально-психологические контуры в исследовании гражданской компетентности. *Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика. Психология*, 1 (37), 100–107.

Бутвина, О. Ю. & Гаврашенко, Е. С. (2019). Сущность и характеристика понятия «развивающая среда» в ДОУ. *Вестник науки и образования*, 10 (64), Ч. 4, 120–122.

Кострова, Ю. С. (2011). Генезис понятий «компетенция» и «компетентность». *Молодой ученый*, Т. 2, № 12, 102–104. Взято из <https://moluch.ru/archive/35/4011/>

Майданик, Е. (2017). Теоретические аспекты формирования гражданской компетентности будущих учителей. *Social Studies: Theory and Practice*, Vol. 2, № 1, 77–88.

Мануйлов, Ю. С. (2013). Концептуальные основы средового подхода в воспитании. *Вестник УРАО*, 1, 42–49.

Мельник, Н. І. (2018). Цінності громадянської компетентності як базові у професійній підготовці майбутніх вихователів. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти*, 2, 7. Взято з <http://journals.urau.ua/appfpo>

Нагайченко, Н. Н. (2010). Воспитывающая среда школы как фактор формирования социальной компетентности старшеклассников. *Ярославский педагогический вестник*, Т. II. *Психолого-педагогические науки*, 3, 94–97.

Піддячий, В. (2017). Сутність і зміст громадянської компетентності майбутнього педагога. *Молодь і ринок*, 7, 76–82.

Подлесная, Ю. Е. (2006). *Гражданская компетентность в современном обществе: политологические аспекты формирования и развития* (Автореф. дис. канд. полит. наук). Московский городской университет управления. Взято из <http://cheloveknauka.com/grazhdanskaya-kompetentnost-v-sovremennom-obschestve-politologicheskie-aspekty-formirovaniya-i-razvitiya>

Попович, І. В. (2016). Роль соціальних очікувань особистості у формуванні громадянських компетентностей. *Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні* (с. 227–231). Київ: НАДУ.

Равен, Дж. (2002). *Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация*. Москва: Когито-Центр.

Рафальська, М., Боярчук, О., Герасим, Н., Довженко, І., Кідалова, Н., Королюк, С. та ін. (2017). *Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5-9 клас. Посібник для вчителя*. Київ.

Рубцов, В. В., Панов, В. И., & Поливанова, Н. И. (2004). Психологическое проектирование и экспертиза образовательной среды. В В. В. Рубцов (Ред.), *Московская психологическая школа: История и современность: в 3 т.* Т. 3 (с. 246–258). Москва: ПИ РАО, МГППУ.

Семенова, Р. О. (Ред.) (2014). *Освітнє середовище як чинник становлення обдарованої особистості*. Київ–Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Трофимова, И. Н. (2015). Гражданская компетенция: государственная политика или возможности для гражданина. *Россия реформирующаяся*. Вып. 13. Москва, с. 90–112.

Чулкова, Р. Г. (2014). Формирование гражданской компетентности учащегося как актуальная задача современной школы. *Современные проблемы науки и образования*, 2, 1. Взято из <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12381>

Шепелева, Т. Е. (2016). Соотношение терминов «гражданская компетенция», «гражданская компетентность» с понятием «гражданственность». *Мир науки*, Т. 4, № 2. Взято из <http://mir-nauki.com/PDF/61PDMN216.pdf>

Шестоपालюк, О. В. (2010). *Теоретичні і практичні засади розвитку громадянської компетентності майбутніх учителів*. (Автореф. дис. д-ра пед. наук). Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих. НАПН України, Київ.

Ясвин, В. А. (1997). *Образовательная среда: от моделирования к проектированию*. Москва: ЦКФЛ РАО.

LeCompte, C., Blevins, B., Riggers-Piehl, T. (2019). *Developing civic competence through action civics: A longitudinal look at the data*. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.jssr.2019.03.002>.

Münkler, H. (1997). Der kompetente Bürger. In A. Klein, R. Schmalz-Bruns (Hrsg.) *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen* (s.153–172). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.

References

Borets, Yu. V. (2014). Sotsialno-psikhologicheskkiye kontury v issledovanii grazhdanskoj kompetentnosti [Socio-psychological profiles in the study of civic competence]. *Gumanitarnyy vektor. Seriya: Pedagogika. Psikhologiya*, 1 (37), 100–107. (in Russian)

Butvina, O. Yu., & Gavrashenko, E. S. (2019). Sushchnost i kharakteristika ponyatiya «razvivayushhaya sreda» v DOU [The essence and characteristics of the concept of "developing environment" in the DOE]. *Vestnik nauki i obrazovaniya*, 10(64), Part 4, p. 120–122. (in Russian)

Chulkova, R. G. (2014). Formirovaniye grazhdanskoj kompetentnosti uchashhegosya kak aktualnaya zadacha sovremennoy shkoly [Formation of student civic competence as an urgent task of a modern school]. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya*, 2, 1. Retrieved from <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12381/>. (in Russian)

Kostrova, Yu. S. (2011). Genezis ponyatiy «kompetentsiya» i «kompetentnost» [Genesis of the concepts of “competence” and “competence”]. *Molodoy uchenyy*, vol. 12, 2, 102–104. Retrieved from <https://moluch.ru/archive/35/4011/> (in Russian)

LeCompte, C., Blevins, B., Riggers-Piehl, T. (2019). *Developing civic competence through action civics: A longitudinal look at the data*. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.jssr.2019.03.002>. (in English)

Manuylov, Yu. S. (2013). Kontseptualnyye osnovy sredovogo podkhoda v vospitanii [Conceptual foundations of the environmental approach in education]. *Vestnik URAO*, 1, 42–49. (in Russian)

Maydanik, E. (2017). Teoreticheskiye aspekty formirovaniya grazhdanskoy kompetentnosti budushhikh uchiteley [Theoretical aspects of the formation of civic competence of future teachers]. *Social Studies: Theory and Practice*, Vol. 2, 1, 77–88. (in Russian)

Melnyk, N. I. (2018). Tsinnosti hromadianskoi kompetentnosti yak bazovi u profesiinii pidhotovtsi maibutnikh vykhovateliv [Values of civic competence as basic in the professional training of future educators]. *Aktualni problemy pedahohiky, psykholohii ta profesiinnoi osvity*, 2, 7. Retrieved from <http://journals.urau.ua/appfo>. (in Ukrainian)

Münkler, H. (1997). Der kompetente Bürger. In A. Klein, R. Schmalz-Bruns (Hrsg.), *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen* (s. 153–172). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung. (in German)

Nagaychenko, N. N. (2010). Vospityvayushhaya sreda shkoly kak faktor formirovaniya sotsialnoy kompetentnosti starsheklassnikov [The educational environment of the school as a factor in the formation of social competence of high school students]. *Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik. Tom II. Psikhologo-pedagogicheskiye nauki*, 3, 94–97. (in Russian)

Piddiachyi, V. (2017). Sutnist i zmist hromadianskoi kompetentnosti maibutnoho pedahoha [The essence and content of civic competence of the future teacher]. *Molod i rynok*, 7, 76–82. (in Ukrainian)

Podlesnaya, Yu. E. (2006). *Grazhdanskaya kompetentnost v sovremennom obshchestve: politologicheskiye aspekty formirovaniya i razvitiya* [Civil competence in modern society: political science aspects of formation and development]. Extended abstract of candidate's thesis Moskovskiy gorodskoy universitet upravleniya. Retrieved from <http://cheloveknauka.com/grazhdanskaya-kompetentnost-v-sovremennom-obshchestve-politologicheskie-aspekty-formirovaniya-i-razvitiya>. (in Russian)

Popovych, I. V. (2016). Rol sotsialnykh ochikuvan osobystosti u formuvanni hromadianskykh kompetentnosti [The role of social expectations of the individual in the formation of civic competences]. *Aktualni pytannia formuvannia ta rozvytku hromadianskykh kompetentnosti v Ukraini* (pp. 227–231). Kyiv: NADU. (in Ukrainian)

Rafalska, M., Boiarchuk, O., Herasym, N., Dovzhenko, I., Kidalova, N. et al. (2017). *Hromadianska vidpovidalnist: 80 vprav dlia formuvannia hromadianskoi ta sotsialnoi kompetentnosti pid chas vyvchennia riznykh shkilnykh predmetiv. 5-9 klas. Posibnyk dlia vchytelia* [Civil Liability: 80 exercises for the formation of civic and social competences in the study of different school subjects. Grades 5-9]. Kyiv. (in Ukrainian)

Raven, J. (2002). *Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyyavleniye, razvitiye i realizatsiya* [Competence in modern society: identification, development and realization]. Moscow: Kogito-Tsentr. (in Russian)

Rubtsov, V. V., Panov, V. I., & Polivanova, N. I. (2004). *Psikhologicheskoye proektirovaniye i ekspertiza obrazova telnoy sredy* [Psychological design and examination of the educational environment]. *Moskovskaya psikhologicheskaya shkola: Istoriya i sovremennoist: v 3 tomakh*. Tom 3 (pp. 246–258). Moscow: PI RAO, MGPPU. (in Russian)

Semenova, R. O. (Ed.) (2014). *Osvitnie seredovyshche yak chynnyk stanovlennia obdarovanoi osobystosti* [Educational environment as a factor in becoming a gifted person]. Kyiv-Kirovohrad: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Shestopaluk, O. V. (2010). *Theoretical and practical principles for developing the civic competence of future teachers*. (Abstract of Thesis ... Doctor of Psychological Sciences). Institute of Pedagogical and Adult Education of the NAPN of Ukraine, Kiev. (in Ukrainian)

Shepeleva, T. E. (2016). *Sootnosheniye terminov «grazhdanskaya kompetentsiya», «grazhdanskaya kompetentnost» s ponyatiyem «grazhdanstvennost»* [Correlation of the terms «citizenship», «citizenship» with the concept of «citizenship»]. *Mir nauki*, Vol. 4, № 2. Retrieved from <http://mir-nauki.com/PDF/61PDMN216.pdf/>. (in Russian)

Trofimova, I. N. (2015). *Grazhdanskaya kompetentsiya: gosudarstvennaya politika ili vozmozhnosti dlya grazhdanina* [Citizenship: public policies or opportunities for a citizen]. *Rossiya reformiruyushhayasya*, 13, 90–112. (in Russian)

Yasvin, V. A. (1997). *Obrazovatel'naya sreda: ot modelirovaniya k proektirovaniyu* [Educational environment: from modeling to design]. Moscow. (in Russian)